

Déu, Món i Home en l'obra d'Escot Eriúgena

ANDRÉS GASCÓN SEVILLA

Universitat de Barcelona
gascon.andres@gmail.com

Resum: El propòsit d'aquest escrit és el d'intentar oferir una petita aproximació a la matriu purament filosòfica que constituïa la mentalitat carolíngia. Per tal de dur a terme aquesta tasca, indagarem en el mode en què Escot Eriúgena entén la natura i la seva dinàmica interna, per tal de, en un segon moment, intentar explicitar la manera en què es realitza tal acostament, el qual li permetrà mostrar la fluïdesa d'una divinitat que, en virtut de la seva acció, desenvolupa i crea la totalitat de l'existent. D'aquesta manera, la investigació se centrarà en l'estudi de la seva obra magna, anomenada *Periphyseon*. Concretament, es tractarà de desplegar mínimament els conceptes 'Déu', 'món' i 'home', ja que són els elements més importants de cara a poder comprendre adequadament l'edifici filosòfic que l'Eriúgena erigeix a través de la seva obra.

Paraules clau: Déu, món, home, natura, dialèctica, *Periphyseon*.

God, World and Man in the work of John Scotus Eriugena

Abstract: This essay is written with the aim to inquire into the purely philosophical matrix that conformed the Carolingian mentality. In pursuit of this purpose we will dive into the way Scotus Eriugena understands nature and its inner dynamics. We will follow the path that leads him into the flow of the divinity upon whose will, the author argues, the totality of existence is developed and created. The investigation takes place in the study of his magnum opus, the *Periphyseon*, and tries to grasp the notions of 'God', 'world' and 'man', the main pieces that grant the access to the philosophical building raised by Eriugena through his work.

Keywords: God, world, man, nature, dialectics, *Periphyseon*.

El propòsit d'aquest escrit és el d'intentar oferir una petita aproximació a la matriu purament filosòfica que constituïa la mentalitat carolíngia. Per tal de dur a terme aquesta tasca, veurem com Escot Eriúgena, l'oblidat filòsof irlandès pertanyent al renaixement carolíngi, entén la natura i la seva dinàmica interna, per tal de, en un segon moment, intentar explicitar la manera de realitzar aquest acostament, el qual li permetrà mostrar la fluïdesa d'una divinitat que, en virtut de la seva acció, desenvolupa i crea la totalitat de l'existent. A fi de poder oferir una visió panoràmica del seu pensament, he decidit dur a terme una aproximació a la seva obra magna, el *Periphyseon*.

El primer que hem de fer per tal de poder endinsar-nos en el pensament d'Eriúgena és determinar el mètode que emprarà per realitzar l'acostament a allò real, procediment que li permetrà categoritzar la naturalesa, fixar-la en esquemes que determinin el seu comportament, trobar els principis que la regeixen i, en definitiva, explicitar el contingut ontològic de l'ens universal, emprant terminologia aristotèlica. Aquesta tasca ha de ser realitzada pel mètode dialèctic:

Ars illa, quae a Graecis dicitur Dialectica, & definitur bene disputandi scientia, primo omnium circa οὐσίαν veluti circa proprium principium versatur, ex qua omnis divisio & multiplicatio eorum, de quibus ars ipsa disputat, inchoat per genera generalissima mediaque genera usque ad formas & species specialissimas descendens, & iterum complicationis regulis per eosdem gradus per quos degreditur, donec ad ipsam οὐσίαν, ex qua egressa est, perveniat, non desinit redire, in eam quae semper appetit quiescere.¹

Sense entrar a caracteritzar en profunditat les operacions i les funcions pròpies de la dialèctica, Eriúgena està reivindicant quelcom encara més essencial en aquest fragment, quelcom que necessitem comprendre si el que volem és accedir a la visió que aquest tenia de la dinàmica natural: a saber, el fet que tal operació és una creació més del principi diví que regeix el món, i no només una tècnica desenvolupada per l'ésser humà, essent tal metodologia un art que ens ha llegat Déu amb l'objectiu que nosaltres puguem entrar en el si intern de la totalitat de l'existent i arribem a explicitar-lo. El paper de producte o efecte que les diverses teofanies tenen en el món seran atribuïts essencials de cara a poder comprendre la profunda jerarquització de la realitat, fruit de la noció de participació que defensarà aquest autor.

Se'ns introdueix, a través d'aquest important fragment, el mètode que Escot empra per realitzar l'acostament a allò real, una manera d'aproximar-se al moviment total del cosmos que el situa com un dels filòsofs més originals i trencadors de l'edat mitjana. En efecte, es tracta del mètode dialèctic, el

1. *Periphyseon* V, 869A-B.

qual, segons el mestre carolingi, es basa en dues operacions essencials: La divisió, d'una banda, i la resolució, de l'altra. La funció de la primera operació dialèctica consisteix en un descens des de la mateixa inefable unitat divina, tot passant pels principis universals i les causes primordials, fins a arribar a la concreció material dels diferents ens particulars, mentre que la funció de la segona operació és precisament la realització del camí de tornada. En aquest punt, ens trobem amb un itinerari que, a priori, no sembla per gens trenca-dor amb els esquemes tradicionals d'entendre l'accés a la divinitat a través de les coses que en provenen; esquema que, a part, comparteix moltes nocions ontològiques i concepcions filosòfiques amb la idea de *processió* del neoplatonisme de Plotí, tal com la marcada gradació ontològica d'aquest mecanisme dialèctic de creació del món, per exemple. És precisament per això que, en aquest primer punt, entenc que l'esquema que està desenvolupant Eriúgena conserva una marcada línia neoplatònica.²

Un fragment més esclaridor sobre la dialèctica en el *Periphyseon* podria ser aquest:

Omnis enim divisio, quasi deorsum descendens ab uno quodam diffinito ad infinitos numeros videtur, hoc est a generalissimo usque ad specialissimum, omnis vero collectio veluti quidam reditus iterum a specialissimo inchoans et usque ad generalissimum ascendens.³

Veiem com aquest paràgraf ens defineix la dialèctica no només com una operació epistèmica que l'home realitza per tal d'indagar en l'essència de la naturalesa, sinó que també se'ns presenta com el moviment mateix que constitueix la dinàmica del cosmos, a la vegada que s'introdueix el concepte de retorn a Déu com a última i perfecta tendència que realitzaran les teofanies que conformen la totalitat entitativa. És essencial tenir aquest apunt present, en la mesura que ens indica que, si bé la dinàmica dialèctica es dona tant en un àmbit epistemològic com en la mateixa estructuració ontològica de la realitat, el pes que té el segon d'aquests en el *Periphyseon* és molt més rellevant,⁴ ja que cal entendre que l'objectiu general d'aquest autor no és cap altre que el d'investigar, per, en un segon moment, tractar d'explicitar la racionalitat interna del real, la qual es regeix pel joc dialèctic que el creador va imprimir en l'esdevenir universal.⁵

2. Amb això, donem la raó a Campelo (1994: 334), quan observa que «igual que en Plotino y que en la pirámide de Platón; los seres, cuanto más alejados están del Uno o del Bien, menos participan de sus perfecciones».
3. *Periphyseon* II, 826B, 8-12.
4. Així ho defensa Soto (2016: 46).
5. Moran (1989: 135) desenvolupa de manera brillant aquesta idea, tot fixant-se en l'essencial paper de la figura de Crist com a condició necessària per a l'assoliment del *coneixement infinit* que intenta desplegar-se a través de l'exercici dialèctic: «To pursue dialectic is

Observem com el projecte d'Escot sobrepassa l'àmbit lògic i discursiu per anar a les coses mateixes a través de l'anàlisi ontològica; i és precisament en virtut del contemplatiu estudi metafísic de la realitat que l'ésser humà serà capaç d'endinsar-se en l'estructura de la totalitat immanent, en la qual trobarà empremtes de la seva causa i a la qual podrà tendir a través de la facultat racional i de la il·luminació proporcionada per la saviesa revelada.

Amb tot això podem passar ja a determinar què és el que Eriúgena entén per naturalesa. Un primer tret característic és que l'accés per part de l'home a allò que anomena 'naturalesa' queda condicionat per les limitacions en el coneixement metafísic del món per part del seu enteniment. Així, doncs, tot acceptant que l'home té un domini de comprensió limitat pel que fa al conjunt d'entitats que conformen el cosmos, és a dir, de tot allò que existeix o és, l'home en té un accés molt restringit a causa de les seves limitacions epistèmiques, a Eriúgena no li queda més remei que entendre el concepte de naturalesa com aquell que abasta tot allò que és i tot allò que no és: «Est igitur naturae generale nomen, ut diximus, omnium quae sunt et quae non sunt».⁶

Sense poder entrar a determinar els diversos sentits en què l'ésser i el no ésser es diuen de les diferents entitats, sí que cal destacar la importància de l'element predicatiu en el text del filòsof carolingi, en la mesura que, en virtut del que es prediqui d'un determinat ésser, aquest caurà en un àmbit concret de la realitat, contraposat a d'altres amb atributs diferents. El no-ésser ja fa temps que no s'entén en el sentit parmenidi, sinó que depèn d'allò que es predica i de les relacions que aquest manté amb les diverses entitats amb què es desplega. De nou, l'àmbit relacional se'ns apareix com un element a tenir en compte de cara a comprendre la dinàmica ontològica que defensa l'autor. Aquests modes en què s'entén allò que és i allò que no és ens condueixen a la famosa divisió de la naturalesa que efectua l'Eriúgena en la seva obra:

Videtur mihi divisio Naturae per quatuor differentias, quatuor species recipere: Quarum prima est, quae creat et non creatur, secunda, in eam quae creatur et creat, tertia, in eam quae creatur et non creat, quarta, quae nec creat nec creatur.⁷

Veiem com la totalitat ontològica del real es conforma en virtut de quatre formes o *species*. Una primera que crea i que no és creada, a saber, Déu, el

to enter into the intellect of Christ Himself, for Christ's knowledge of things is the very being of things (*cognitio enim eorum quae sunt ea quae sunt est*, II.559b).

6. *Periphyseon* I, 441A, 11-12. Sintetitzem el que hem dit amb les paraules de Fortuny (2002: 236): «Se define de entrada la *Physis* como aquello que es y no es, en el sentido de incluir cuanto es cognoscible y aquello que supera todo conocimiento».
7. *Periphyseon* I, 441B, 21-24.

Principi Fonamentador de la realitat, Causa Primera (i, per tant, no creat), el qual, des de la seva absoluta immobilitat, inicia amb el seu acte de la creació una fluïdesa emanativa que constituirà la dinàmica dialèctica interna del cosmos. Una segona espècie, la qual es correspon amb les causes segones o Idees Primordials, principis immutables i exemplars de l'univers, en virtut de les quals es conforma l'ordre sensible de la realitat. Una tercera que és creada com la segona, però que no crea, corresponent al món, al conjunt de coses que impliquen l'element sensible, –tot i que no s'hi redueixen, ja que en certes entitats d'aquesta espècie l'àmbit intel·ligible està present–, i que es deriven de les causes primordials (segona espècie) a causa de l'acció distribuïdora de l'Esperit Sant. Per últim, i relativa a l'última etapa del procés dialèctic que travessa la realitat, ens trobem amb aquella espècie que ni crea ni és creada. Com ja sabem, tot emergeix de la primera de la naturalesa creadora i no creada, la qual, a la vegada, es crea i es manifesta en totes les coses. A diferència d'aquest moviment d'emanació que exemplifica la primera operació dialèctica, la divisió, la qual consisteix en l'expansió còsmica del procés dialèctic fins als llindars del no-res absolut, aquesta quarta naturalesa és la causant de la segona activitat dialèctica, la recapitulació o retorn. Déu, que amb l'acte de la creació es dona com la causa que inicià el moviment dinàmic de l'univers, se'ns presenta ara com a fi perfectiu al que tendeix la multiplicitat immanent, tot retornant aquesta al lloc d'on provenia, retrobant-se amb l'essència que la constitueix i que li ha atorgat l'existència.

Notem de nou com, en aquest procés dialèctic de la Divinitat que es desplega i desplega un món, seguit d'un moviment de retorn produït per l'anhel de perfecció de les diverses entitats que conformen el cosmos, es troba integrada una estructura ontològica fortament jerarquitzada, mostrant com cadascuna de les espècies amb potència creativa es diferencia del seu efecte. Amb això podem constatar com la caiguda ontològica que pateixen els efectes respecte de les causes en l'esquema de l'Eriúgena no ens permet postular la continuïtat absoluta entre les mateixes, descartant d'aquesta manera un sentit d'emanació immanent en l'obra del mateix.

Tanmateix, tal estructuració teleològica de disposició vers la Divinitat, sumat al fet que aquesta, en virtut de l'esquema metafísic de la participació que assumeix Eriúgena, sigui la font donadora d'ésser i la causa primordial que sustenta l'existència del món, assegura en l'edifici filosòfic d'aquest autor una forta dependència ontològica de la criatura respecte del seu Creador. Això és així perquè les diverses teofanies que configuren el cosmos, en tenir una nul·la consistència ontològica, depenen del seu principi. És la Divinitat la que ha configurat el món, i és aquesta qui, amb la seva activitat, el conserva i el desenvolupa. O com expressa el mateix autor:

Quid si creaturam creatoris adiunxeris ita ut nil aliud in ea intelligas nisi ipsum qui solus vere est –nil enim extra ipsum vere essentiale dicitur quia

omnia quae ab eo sunt nil aliud sunt in quantum sunt nisi participatio ipsius qui a se ipso solus per se ipsum subsistit—, num negabis creatorem et creaturam unum esse? [...] Universitas itaque quae deo et creatura continetur prius in quattuor veluti formas divisa iterum ad unum individuum, principium quippe causamque finemque revocatur.⁸

Observem com Eriúgena està essent en aquest punt altament fidel al plantejament de tall neoplatònic que defensa que existeix quelcom encara més perfecte que el conjunt d'ens, el qual és, a més, el seu principi: a saber, l'U-Bé. Es tracta de la primera realitat sòlida i fundada (o en paraules de Plotí, de la primera hipòstasi). Tota la multiplicitat de l'univers es resol en aquest U, i tots hi retornen en la mesura que el desitgen com a Bé.⁹ Efectivament, també el filòsof del renaixement carolingi respecta la comprensió del real com a totalitat que apunta a una unitat indivisible, que es manifesta en les seves teofanies, però que és l'única amb una realitat constitutiva. Tot és en Déu, però, a la vegada, aquest no s'identifica amb cap dels particulars que percebem. Sembla que Eriúgena defensi en aquest punt que el món no és més que manifestacions de Déu, sense que hi hagi una diferència ontològica essencial entre ambdues. Tot i així, el fet que aquest filòsof opti per un esquema creacionista (que aporta la saviesa revelada), permet que la divinitat conservi el seu estatut transcendent, ja que, tal com hem apuntat abans, en una realitat ontològicament gradual, hi ha un més i un menys en termes de perfecció, cosa que permet que Déu romangui en un estadi ignot de la realitat en virtut de la seva summa excel·lència.

Tanmateix, cal parar atenció a la triple funció ontològica que la Divinitat representa respecte dels seus efectes: Déu és principi, mitjà i fi. Principi, ja que Ell és precisament aquell que ha dotat d'ésser i d'existència les diferents entitats; mitjà, ja que és únicament en Déu on les teofanies esdevenen i es desenvolupen vitalment; i fi, ja que és la tendència de tota entitat trobar-se en algun punt amb el seu fonament, tancant-se el cicle universal en el seu propi principi, és a dir, el retorn, de nou, per via negativa, de totes les coses a Déu. Amb això, mostrem com la Divinitat se'ns presenta com el constitutiu

8. *Periphyseon*, II, 528B, 8-17.

9. Per tal de contrastar el que s'ha exposat en relació amb les assumpcions de tall neoplatònic que defensa l'Eriúgena, el lector pot fixar-se en els que són, sota el meu parer, els principals exponents filosòfics d'aquest corrent de pensament: Plotí i el seu deixeble Procle. En particular, sobre aquesta característica de l'U-Bé com a fonament ontològic en què es resol la multiplicitat mundana; cf. Plotino 2015: 218-233. Tot i així, les reflexions que desenvolupa Procle en la seva obra magna s'assimilen encara més amb el plantejament de l'últim fragment presentat. Efectivament, també Procle expressa quelcom anàleg al que ens acaba de postular Escot quan diu que l'U-Bé (ja entès com a divinitat en el plantejament de l'Eriúgena) està «al mismo tiempo por todas partes y en ninguna parte» (Proclo 2017: 90).

essencial i fonament últim de la realitat, el qual està present, en certa mesura, en tot el desenvolupament universal. Amb la presència de Déu, així com amb una certa comprensió del mateix, l'home és capaç de superar totes les contradiccions que percep en la naturalesa, tot podent ordenar-la i aprehendre'n la dinàmica.

Eriúgena, tot emmarcant-se en aquest punt amb els esquemes de pensament paradigmàtics en l'època, ens dirà que, si bé el coneixement de Déu en la seva perfecció constitutiva resta inaccessible (almenys fins que no s'efectuï el retorn de totes les teofanies al seu principi, del que parlarem d'aquí a un instant), sí que el podem conèixer a través dels seus efectes, sí que el podem conèixer atenent als resultats de la seva creació. O com diu el mateix Escot: «Deus, qui per se ipsum incomprehensibilis est, in creatura quodam modo comprehendatur».¹⁰

Un cop hem arribat a un cert coneixement negatiu de la divinitat consistent a conèixer-la a través d'allò que no és pròpiament, a saber, les seves criatures o teofanies, ja ens és més fàcil entendre la direccionalitat de caire teleològic en què aquest món es desenvolupa. Heus aquí la necessitat d'investigar l'àmbit natural, en la mesura que aquest se'ns presenta com la clau que ens ha de permetre escrutar el contingut ontològic del món. I anàlogament, un cop haguem accedit al contacte intel·lectiu amb el fonament metafísic de la realitat, aquest es manifestarà com a element essencial de cara a la comprensió de la dinàmica natural. La relació que mantenen a escala epistemològica l'àmbit del Creador i el de la teofania és, en l'obra de l'Eriúgena, bidireccional; l'un s'entén a través de l'altre i viceversa:

In ipso enim immutabiliter et essentialiter sunt omnia et ipse est divisio et collectio universalis creaturae et genus et specie et totum et pars dum nullius sit vel genus vel species seu totum seu pars sed haec omnia ex ipso et in ipso et ad ipsum sunt.¹¹

Pel que fa a l'home, l'últim element que ens interessava desplegar mínimament, cal destacar que es caracteritza per atresorar una doble naturalesa en el si intern de la seva essència. En un primer moment, es constitueix per una matriu purament eidètica i immaterial, essent pensat com una noció intel·lectual concebuda per la ment divina: «Possumus ergo hominem definire sic. Homo est notio quaedam intellectualis in mente divina aeternaliter facta».¹² Per tant, inicialment la naturalesa humana era perfecta, i es caracteritzava per tenir una forta similitud amb la divinitat. En un segon moment, però, l'home ens apareixerà com a no-ésser, com aquell que, a causa de la

10. *Periphyseon* I, 451B, 5-6.

11. *Periphyseon* III, 621C, 31-34.

12. *Periphyseon* IV, 768B, 6-7.

caiguda en el pecat se'ns presenta com a una imperfecció pròpia del món creat, la qual s'exemplifica en l'estrat material que el constitueix. Tot i així, veurem com aquest home caigut, tot i que a mode de vestigi, encara atresora quelcom propi de l'ésser invariable i perfecte; de fet, en desenvolupar-se com a entitat vivent, ja està tendint fatalment cap a la reunió amb el principi que el constitueix i que li ha atorgat l'existència.

En segon lloc, és interessant observar com l'home té una posició privilegiada en l'ordre cosmològic, ja que sembla tenir un estatut ontològic que transita entre la segona espècie (la de les Causes Primordials) i la tercera espècie (la pròpia del món sensible). És per això que l'espècie humana gaudeix d'una situació particular en el cosmos que és predilecta respecte de les altres entitats que conformen l'ens universal, en la mesura que participa tant de la naturalesa espiritual com de la corpòria. Aquesta essència d'entremig que constitueix les persones, seria, segons l'Eriúgena, la que ens permetria entendre el paper de mitjancer universal que l'home té en el desplegament dialèctic de la realitat, en la mesura que unifica en el si de la seva essència constitutiva les dues espècies de la naturalesa que han estat creades:

Ac per hoc non immerito dicitur homo creaturarum omnium officina quoniam in ipso universalis creatura continetur. Intelligit quidem ut angelus, ratiocinatur ut homo, sentit ut animal, vivit ut germen, corpore animaque subsistit. Extra haec enim nullam creaturam invenis.¹³

Amb tot això hem intentat esclarir mínimament la dinàmica dialèctica que Eriúgena percep en la naturalesa. Hem tractat tant el paper fonamentador de la Divinitat com l'àmbit de les teofanies, les quals remetent a l'estrat de la realitat immanent, a l'esdevenir que inicià Déu amb l'acte de la creació. Hem parlat de la causa, la qual ha estat determinada com a fons del real, principi, mitjà i final, com aquella que és la perfecció suprema en l'escala ontològica gradual i que, precisament a causa d'aquesta sobreabundància perfectiva, és inefable. Tanmateix, hem abordat els seus efectes, i hem mostrat la dependència ontològica que mantenen respecte del seu principi.

Tot i així, voldria finalitzar amb la reflexió que, en l'edifici filosòfic de l'Eriúgena, la realitat a escala metafísica s'entén com una totalitat conformada per una subjectivitat divina que es desenvolupa en el món, com una totalitat tancada, en què causa i efecte no són àmbits plenament escindits, sinó que conserven una certa relació d'immanència en la vinculació causal, tot i que la summa perfecció de la naturalesa divina li assegura la transcendència. Això és així perquè sense Déu, cap cosa no pot concebre's ni donar-se, ja que Aquest és la seva causa. El fet que les teofanies mantinguin una relació

13. *Periphyseon* III, 733B, 8-13.

de dependència ontològica respecte del seu Creador, no podent existir sense que Aquest les mantingui, sostenen l'afirmació de continuïtat entre els dos àmbits de la naturalesa: el no creat i el creat. En definitiva, se'ns presenta la naturalesa com una multiplicitat d'espècies en moviment dialèctic que, en virtut de compartir una essencialitat, un Principi que a la vegada és mitjà i fi, tendeix cap a una unitat, la qual s'assoleix amb el retorn absolut, amb la dissolució de la multiplicitat en la unitat de la qual prové.

Bibliografia

Fons primàries

- ERIUGENAE, S. (1964) *De divisione naturae*. Frankfurt: Minerva GMBH.
- ERIUGENA, S. (2012) *Sulle nature dell'Universo*. 5 vols. Trad. M. Pereira. Milà: Mondadori. [Edició bilingüe]
- ERIUGENA, S. (1968) *De Divisione Naturae*. 5 vols. Trad. I. P. Sheldon-Williams. Dublín: The Dublin Institute for Advanced Studies. [Edició bilingüe]
- ERIÚGENA, E. (1984) *División de la naturaleza*. Trad. F. Fortuny. Barcelona: Orbis.
- ERIÚGENA, E. (2007) *Sobre las naturalezas*. Trad. P. Arias, L. Velázquez. Navarra: EUNSA.
- PLATÓ. (1997) *El Sofista*. Trad. M. Balasch. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- PLOTINO. (2015) *Enéadas*. Trad. J. Igal. Madrid: Gredos.
- PROCLO. (2017) *Elementos de Teología*. Trad. J. M. García Valverde. Madrid: Trotta.

Fons secundàries

- CAMPELO, M. M. (1994) «Juan Escoto Eriúgena: la complicada filosofía de un difícil filósofo». *Estudio Agustiniano* 29: 307-351.
- MORAN, D. (1989) *The philosophy of John Scottus Eriugena: a study of idealism in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FORTUNY, F. J. (2002) «Juan Escoto Eriúgena: Subjetividad divina y teología negativa». *Teología y Vida* 43: 228-250.
- SOTO, M. J. (2016) «Eriúgena y Spinoza frente a la dialéctica de la causalidad». *Disputatio. Philosophical Research Bulletin* 5: 37-76.